

1925 чылдың август
31-де үшүп эгелзэн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 8

(18741)

2016 чылдың
январь 28
четверг

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

ИНТЕРНАТ ЧЫЛЫГ, ЧЫРЫК

Интернаттын эргелекчизи Саяна Чамзыевна Тарый биле кижизидикчи башкы Шончалай Чанаевна Сюрюн-оол ажыл-ижин сайгарып чугаалажып ораары. Оларның кайызы-даа Тываның күрүне университетинин доозукчулары.

Улуг-Хем кожуунунуң Ша-ан-Арыг хоорайның 1 дугаар колазының интернадында ко-ууннуң аңгы-аңгы суурларын-ан хөй ажы-төлдүг, социал бай-алы берге болгаш малчын өг-үлелериниң 25 уруглар, оолдары эренип, чурттап турарлар. Уругларның дыштаныр үезин-

де хостуг шактарын эки органи-застаар дээш, интернаттын эрге-лекчизи, кижизидикчи башкылары янзы-бүрү оюн-тоглааларны, ки-ноже үнүүшкүннерни, арыг агаар-га селгүүстээшкүннерни, дошка чуңгулаарын болгаш хаактыг чаржы-рын организаастап турар. Арыг-силиг, чырык, делгем, чы-

лыг интернатта уруглар, оолдарның онаалга кылырынга кижизидикчи башкыларының дузазы улуг. Ын-чангаш интернат уругларының ара-зында 4-5 демдектерге өөренип турарларның саны улдундан улдунче улам көвүдөп турар.

Владимир ЧАДАМБА.

Авторнуң тырттырган чуруу.

Губернатор төлөвилелдери

КОЛ СОРУЛGAZY — ДЕТКИМЧЕ

Чаа үнүп келген чылда, респуб-ликада чаа төлөвилелдер база баш-тайгы базымын эгелзэн. «Аныяк ө-бүлөгө — кыштаг», «Инек — чем-рикчи малым» төлөвилелдериниң агайында ТР-ниң көдээ ажыл-агый аныякчыларының оралакчызы Наталья алчак-биле чугааны кылдым.

— Наталья Мижит-ооловна, Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг» губер-натор төлөвилелинче чеже өг-бүлө иргенил?

— Бистиң республикага «Аныяк ө-бүлөгө — кыштаг» деп губернатор төлөвилелин, 2016-2022 чылга чедир өттандырар дээш, ажылдап кылган. Ол сорулгазы — көдээниң аныяк чурттакчыларына өг-бүлө ажыл-тайын тургузуп алырынга детким-че дузазы болур. Бо төлөвилелге оо-жуун, суму бүрүзүндө аныяк ө-бүлө (эр, херээжен ээлери биле оолдары уруун азы оолун санаар) иржири. Чижээ, Бай-Тайга кожуунуң сумузуңдан ол-ла хире санныг иржикини кириген. Улуг-Хемниң 10 уругундан даңзыда 9 киржикчи бар. Уте дизе Шагаан-Арыг хоорай бол-уш санда кирбейн турар. Ынчаарга төлөвилелдин баштайгы бо чылын-

да республиканың 17 кожуундан 106 аныяк өг-бүлө даңзыда кирген. Тываның 124 суурларының 18-зи бо төлөвилелде чок. Одар-белчири шээр малга таарымча чок. Тожунуң 6 сууру, Бии-Хемде 5, Каа-Хемниң Сарыг-Сеп, Сизим, Чөөн-Хемчиктин Чадаана, Улуг-Хемниң Шагаан-Арыг, Чеди-Хөлдүн Хову-Аксы болгаш Кызыл-Мажалык хамааржыр. Моон өске арткан суурларның шуптузун-дан киржикчилер бар.

— Төлөвилелдин кол негелде-лери кандыгыл?

— Тус чер чагыргаларының удур-тукчулары эгезинде сумунуң чурт-такчы чонунуң хуралын эрттирип, тайылбыр ажылын чорудар. Ажыл-агыйга кызымак, мал-маган тудуп шыдаар өг-бүлелерни аңаа кириер. Кайда-даа ажылдавайн турар аныяк өг-бүлөгө арга-сүмени бээр, чурттап турар чериниң аайы-биле сумузуңда кири бижидилгезин албан көөр, бил-диришкенин бижимел-биле кириер. Баштайында ол киржикчи үндүрүг инспекциязынга арат ажыл-агыйын бүрүткөдип алыр. Ооң соонда мал тудар кышкы, чайгы турлагларын, сизген кезер девискээрин 250 гек-

тар шөлге шыйдырып, докумен-тилерин кылдырар. Кыштагның девискээринге малчынның чурттаар бажынын тудар. Бо төлөвилелдин киржикчилериниң чурттаар оран-савазының болгаш мал тудар ка-жаазының чаңгыс аай хевир-дө-зевилелин ТР-ниң Тудуг яамызы ажылдап кылган. Ынчаарга хары-салгалыг удуртукчулар эгелеп чо-руур фермерлерге чериниң ка-дастр паспортун алырынга база ону бүрүткөдиринге, азы каш чылдар дургузунда хөлөзиге бээриниң ке-рээзин чарып алырынга ачы-ду-зазын чедирер кылдыр көрдүнгөн. Бо документилерни бүрүнү-биле кылдыртырынга чарыгдал 25 муң хире рубль болур. Төлөвилелдин киржикчилери Тываның Чазааның хайгааралына турар.

— Наталья Мижит-ооловна, чаа кыштаг кылырда, тудуг материа-лын кайыын садып алырыл?

— Мал кажаазын болгаш мал-чынның бажынын тударына ыяшты чиигелделиг алыр кылдыр база кирип каан. Кожууннарда ыяш

(Уланчызы 2-ги арында).

Тываның Баштыңының ажыл-херээ

КҮРҮНЕ ШАҢНАЛДАРЫН ТЫВЫСКАН

Чаа-Хөл кожуунга чаа Культура бажынын ажыдарының байырлыг езулалына Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол тус черниң чурттакчы-ларына күрүне шаңналдарын тывыскан.

«Тыва Республиканың алдарлыг малчыны» хүндүлүг атты Кызыл-Даг суурда муңчу малчын Олег Дажы-Ламага, «Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты Чаа-Хөл ко-жуунда өөредилгениң хоочуну Самбын-оол Суваңга тывыскан.

Ак-Туруг суурда библиотека эргелекчизи Елизавета Дамчай Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы болган.

Чаа-Хөлдүн дыка хөй чурттакчылары республика Баштыңының Хүндүлел бижиктери болгаш өөрүп чет-тиришкенин бижиктерин алган.

Галина Островская, күш-ажылдың хоочуну: «Чаа-Хөлдүн хоочун чурттакчызы кижини мен, эрги суурга-ла чурттап чордум. Чаа Чаа-Хөлдүн туттунуп эгелзэнин өөм ээзи-биле көргөн херечи мен. Өөм ээзи тудугга чолаачылап турган, дыка хөй объекти-лерни ол тудушкан. Бо черниң чону экииргек, чаагай сеткилдиг улус. Чаа Культура бажыны туттунду. Өөрүшкүнү чүге деңнээр боор. Ооң чаны-биле эртип чыда, тудугнуң кайы хире чоруп турарын көрүп келди-вис, ол ам ажылдай берген. Чаа-Хөлдүн чаарттынып турары кайгамчык-тыр. Чазак Даргазынга, бистиң тудугжуларымыска четтирдивис».

Чаа культура болгаш уран чүүл одааның баштайгы хүнүнде-ле республиканың сураглыг артистериниң болгаш ансамбльдериниң база Чаа-Хөлдүн бот-тывынгыр коллективтериниң байырлал концерти болган.

ӨСКҮСТЕРГЕ БАЖЫҢНЫ АЖЫК-ЧАРЛЫГ ХУВААР

РФ-тиң Президентизиниң хүлээп алышкын өрээлинге Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол 24 харлыг хамааты Шончалай Дүвөндеиниң билдиришкенин сайгарып көргөн.

Аныяк кыс Тожу кожуунуң девискээринге чуртталга шөлүн тускайлаарын дүргедирин дилзэн, ол өскүс кижини болган.

Дилегни сайгарып көргөн соонда, Тыва Рес-публиканың Баштыңы Ш.В. Кара-оол Тоора-Хем суур-га ийи аал чурттаар чуртталга бажынын ажылгалга чогуур хуусаазында кириерин болгаш ажылды эки шынарлыг күүседирин Тудуг яамызынга дааскан. Ол ышкаш чуртталга оран-савазын алыр эргелиг өскүс уругларның болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларның дугайында анализтиг материал-дарны чаартырының дугайында сорулганы Тыва Рес-публиканың Өг-бүлө болгаш уруглар херектериниң талазы-биле агентилелге салган. Оон аңгыда ук агентилел муниципалдыг районнарның болгаш хоорай округтарының чагыргалары-биле кады өскүс болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларның тус черниң хөй-ниити организацияларын тургузарының талазы-биле ажылды организаастаарын дааскан.

Өскүс уругларның чуртталга бажынын алырын оочурун чурумчудар болгаш сырый кады ажылдаары-биле Өг-бүлө болгаш уруглар херектериниң талазы-биле агентилелдин оран-савазынга ажылдаар олутту организаастаарын хөй удаа негеп келгенин Тываның Баштыңы айткан.

Үстүнде айыттыг даалгаларның күүселдезинге контрольду Чазак Даргазының оралакчызы О.Д. Нат-сакка дааскан.

ТР-ниң Чазааның парлалга албаны.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫЫ «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты Т.К. Чигденге тыпсырының дугайында

Республиканың парламентазын сайырадырынга ачы-хавыя-зы болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты «Шын» солунуң редакциязы Тыва Республиканың күрүнениң автономну албан чериниң штат-

тан дашкаар корреспондентизи, журналистиканың хоочуну Тонов Кыргысович ЧИГДЕНГЕ тыпсыр.

Тыва Республиканың
Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай
2015 чылдың январь 15
№ 10.

Хүннүң медээзи

ЧОН ХАЛА ЧОК АРГЫЖАР УЖУРЛУГ

«Найысылалдың чуртта-чылары болгаш аалчылары хей-ниити транспортуң чаа шынарлыг ачы-дузасын алыр ужурлуг» — деп, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол санап турар.

Регион удуртукчузу эрткен пятницада Кызылдың пассажир АТБ-зинге барган. Бодунуң автобустарын бүдүрүлгеге садар деп турар «Мерседес-Бенц» фирманың төлээлери-биле ужуражылга аңаа болган.

Автобустар садып алырын-че далашпазын республика Баштыңы сүмелзэн. Даштыкы фирманың саналдап турар

хөлгези бистиң байдалдары-выска тааржыр бе дээрзин баштай ылавылап алыр херек. «Кызылга пассажир аргыш-тырылганы экижидер дээш, аңгы-аңгы аргаларны дилеп турар бис. Микроавтобустар садып алырын сүмелеп турар черлер база бар. Оларны бистиң нарын агаар-бойдузуска кайы хире тааржырын көөр апаар, бир эвес ажырбас болза, ол транспортту септээр черни база кылып алыр херек. Өске-даа аргаларын көөр бис» — деп, Шолбан Кара-оол бодунуң блогунга бижээн.

gov.tuva.ru

КОЛ СОРУЛGAZY — ДЕТКИМЧЕ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

ажыл-агыйлыг бүдүрүлгелер-биле дугуржулганы кылып, малчыннар турлаанга ыяшты май айда чедиргеш-ле, шалыпкын тудуп кылыр сорулганы салган. Оон ыңай чаа кыштагга электри чырыын болгаш кудукту казар байдалды база тургузар. Акша-төгөрик талазы-биле чээли алырынга экономика, тудуг материалдарын тудуг яамызы, социал айтырыгларын Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы дээш, тус-тузунда яамылар база оон-даа өске албан черлери харылап, дузалажыр.

— Ынчаарга 3-тен эвээш эвес кижигүннүг аныяк өг-бүлө баштайгы ажилдарын кылып алгаш, оон кадарар шээр малын кайыын алырыл?

— Чаа эгелеп чоруур аныяк малчын өг-бүлө 200 баш төрүүр хойну уксаалыг мал ажил-агыйлыг бүдүрүлгелерден болгаш араттардан садып алыр. Төлөвилелдин киржикчизи, чижээ, Мөңгүн-Тайгада болза, күрүнениң унитарлыг «Мөген-Бүрен» бүдүрүлгезинден садып алыр. Тере-хөлчүлөр Эрзинниң «Бай-Даг» бүдүрүлгезинден алыр. Кайы ыракта Бай-Тайга, Өвүрдеп турбас. Төлөвилелдин киржикчизи Тываның Улусчу банкызындан чээлини төрүүр хой садып алыры-биле 2 чыл хуусаада 700 муң рубльди ап болур. Ол алган чээлиниң 50 хуузун Тываның Чазаа субсидия кылдыр төлээр. Аныяк малчыннар чээлизин ийи чыл болгаш төлээр. Ол үеге чедир олар боттарының малының баш санын 2,5 катап өстүрүп болур, 450-500 баш чеде бээр. Ынчап кээрге, негелде езугаар аныяк малчын 2018 чылда бодунуң өдээнден 200 баш төрүүр хойну дараазында киржикчиге дамчыдары-

биле төлевилел фондузунга хүлээдир. Бо төлевилелди ынчалдыр-ла 2022 чылга чедир уламчылаар. Аныяк улус ажил чок олурбазын, малдан халбактанып чорааш, ажит-өлүн өөредип алзын дээр уткалыг эки эгелээштин-дир.

— Оон ыңай «Инек — чөмгерикчи малым» деп төлевилелди база таныштырыптар силер бе, Наталья Мижит-ооловна?

— «Инек — чөмгерикчи малым» деп төлевилелдин кол сорулгазы хей уругларлыг, социал байдалының талазы-биле орулганы эвээш өг-бүлелерге ачы-дуза чедирери болур. Төлөвилелдин негелдизин езугаар тускай шилилгени кылып, хоорай, суурлардан 3 өг-бүлелерни тодарадып кирир. Бо талазы-биле кожуун чагыргалары бистерже киржикчилериниң даңзызын кирип эгелей берген. Ниитизи-биле 369 өреге бызаалыг инекти садып бээр сорулганы салган. Төрүүр инекти тус черлерден садып алырының дугайында айтырыгны чугаалажып турар.

— Бир эвес бо төлевилелдер талазы-биле билдинмес болза, кайыын айтырып, каяа чедерил?

— Амдызында бо ажилдың эге дээрэзи-дир. Билдинмес болза, чурттап турар чериниң аайы-биле кожуунуң Көдээ ажил-агый эргелелинден база бистиң республиканың Көдээ ажил-агый яамызындан айтырып ап болур. Яамының мал-маган ажилының талазы-биле харылаар килдизи-биле телефон дамчыштыр харылзажып болур, 8 - (394 - 22) - 5 - 64 - 59. Специалистер билинмес айтырыгларга харылап бээр.

Анисья ТЮЛЮШ
чугаалашкан.

В. ЧАПАЕВТИҢ УЙНУУ ТӨРЭЭН ТЫВАЗЫНДАН КУРСАНТЫЛАРНЫ ӨӨРЕДИР

Сибирь федералдыг университеттин Шериг-инженер институтунуң шериг өөредилге төвүнүн начальниги, полковник Владимир Алексеевич Копылов — Тыва чурттуг киж. Ол Ээрбек суурга төрүттүнген. Ада-иези Туран хоорайда чурттап чоруур.

В. Копылов тоолчаан Василий Чапаевтин кады төрзэн үш угбазының бирээзинин оглунуң оглу. Чапаевтин угбалары хамааты

дайынының соонда, эки амыдырал диле Сибирьде Курагин суурга көжүп келген. Оларның бирээзи Варвара ТАР-же көжүп келгеш, Тывага амыдырап-чурттап, өг-бүлө туткан. Ону Чадаана хоорайда орнукуштукан.

Чапаевтин республикада чоок төрелдер боттарының ызыгуур-салгалын улус мурнунда чарлавайн чорааннар. Ынчангаш Тыва «чапайжыларны» чүгле билир улус билдир.

В. Чапаевтин уйнуунуң уйнуу В. Копыловтуң Тывага кээп чораанының чылдагааны тодаргай: Сибирь федералдыг университеттин (СФУ) Шериг-инженер институтунче аргалыг-ла болза, Тывадан хей санныг курсантыларны бо чылдан эгелээш хүлээп алыры. Оларның саны 60 кижиге чеде-даа бээр болза, улам эки.

Ол дугайында дугуржулганы ТР-ниң Чазаа биле СФУ 2015 чылдың ноябрь айда чарган. СФУ-нуң Шериг-инженер институтунче тыва оолдар, уругларны моон-даа соңгаар көвүдөдир хүлээп алырының дугайында баш бурунгаар дугуржулганы ТР-ниң Дээди Хуралының «афганчы» депутаттары: парламентида комитет даргазы Юрий Кара-оол, ТР-ниң «Дайынчы хадунмалышкы чорук» хей-ниити организациязының база ТР-де ДОСААФ чериниң удуртукчузу Сергей Шактар база Эрес Хуурак олар кылган. Шак мындыг буян-ныг чугула ажилдың түңнелинде ийи таланың Дугуржулганынга аттар салдыгган.

Кады ажилдажылга дугайында Дугуржулганы боттандырап сорулга-биле СФУ-нуң Шериг-инженер институтунуң удуртукчуларының бирээзи, техниктиг эртемнериниң кандидады Владимир Копылов биле доцент, техниктиг эртемнериниң кандидады Валерий Леусенконуң Тывага эрткен неделяда кээп чорааны ол.

Институттун башкылары Кызыл, Ак-Довурак, Чадаана, Шагаан-Арыг хоорайларга, а ол ышкаш Каа-Хем, Сарыг-Сеп болгаш Бүрен-Хем суурларга хамык кожууннарның доозукчу класстарының оолдар, уругларын бөлүктөй чыып алгаш, ужуражылгаларны кылганнар. Чугаа үезинде доозукчуларга СФУ-нуң Шериг-инженер институтунуң, ооң онза эки талаларының дугайында барымдаалыг кино-фильмни көргүзүп тургаш, чугаалап бергеннер. Доозукчу класстың өөреникчилерин бир дугаарында ол дээди өөредилге черинче кирип алырының негелделери болгаш шылгалдалары сонургаткан. Башкылар өөреникчилериниң айтырыгла-

рынга делгеренгей харыларны бергеннер.

Шериг-инженер институт — СФУ-нуң эң улуг өөредилге чери. Чыл санында шериг болгаш хамааты каш янзы мергежилдиг чүс-чүс специалистер ону доозуп турар. Институттун эң алдарлыг доозукчуларының бирээзи — Россияның камгалал сайыды, шериг генералы, Россияның Маадыры Сергей Шойгу. Өөредилге чериниң доозукчулары шериг кезектеринден аңгыда, РФ-тин Президентизиниң администрациясында, федералдыг яамыларда дээш, өске-даа шеригжиткен яамыларда (Иштики херектер яамызы, Онза байдалдар яамызы, Айыыл чок чоруктуң федералдыг албаны) ажилдап турар.

Сирияда шериг хүлээлгезин эрттирип турарларның аразында институттун доозукчулары — инженер офицерлер база бар. Чүге дизе өөредилге чери Россияның Шериг-космос күштеринге бедик мергежилдиг специалистерни белеткеп турар. Шериг-инженер институттун эртемден башкылары космос база шериг ракеталар-биле холбашкан хей санныг ажилдарның авторлары. Оларның кылган дериг-херекселдерин «Булава» база «Триумф» дээр делегейде эң шылгараңгай

хевирге албан эрттиргеш, кедери улаштыр ынча хуусаага үндүр болза, офицер кижиге чурттап кайы-даа хоорайынга чурттап оран-савазы садып алыр сери фидатты Камгалал яамызы тыпсыр. Шериг офицер кижилери оон-даа өске элзэн каш социал база чуртталга-коммунал чигелделер хевирлери бар дээр башкылар база ужуражылгалары үезинде тайылбырлаан.

Шериг-инженер институт амгы үениң дериг-херекселдерин биле эки «чөпсегленген» өөредилге үезинде езугаар шериг чөпсектерни, өске-даа техниканы ажылдап турар. Сибирь эң эки хандырылгалыг, сол төөгүлүг өөредилге черлеринин бирээзи.

Ужуражылгалар үезинде В. Копылов биле В. Леусенкон доозукчу класстарның өөреникчилерин СФУ-нуң Шериг-инженер институтунче дужаап кирери сүмелеп кыйгырган. Институт Тываның мурнунга алдынга хүлээлгезин долу күүседир сорулгалыг. Офицер башкылары оолдар, уруглардан улуг дил — доозукчу шылгалдаларны ылаңгыя математика, физика, информатика болгаш орус ды-эртемнерин эки дужаары болган. Өөреникчилер аразында орду дылга эки чугаалажырын бээр.

ракеталарда тургускан. Черле ынчаш, институт бодунуң эртем-шинчилел ажилдары-биле билдингир.

Институттун шериг өөредилге төвү Россияның шеринге янзы-бүрү мергежилдин инженер офицерлерин, а шериг кафедрасы курлавырда офицерлерни белеткеп турар. Кыс уруглар чурттуң агаар камгалалының специализи, шериг очулдурукчу мергежилдерни чедип ап болур. Институтту дооскаш, шериг кезектеринде хамааты ажилдарга ажилдаар мергежилдер база бар.

Бо шериг өөредилге черин дооскаш, кайы-бир шериг кеззеңге үш чыл дугуржулганы

дилзэн. Ол быжыг билиг чери алырынга улуг дузалыг.

Шериг-инженер институт башкылары Тывага чоруп турар оларны ТР-ниң Дээди Хуралының (парламентизиниң), Өөредилге болгаш эртем яамызының удуртукчулары үдеп чоруп турган.

— Мен төрзэн Тывам оолдар кыстары Красноярскиде Шериг-инженер институтка мергежил чедип алгаш, Кызылга, кожуунарга тургустунар чаа шериг кезектеринге шериг база хамааты мергежилдерге ажилдаары күзээр-дир мен — деп, Владимир Копылов ужуражылгалары үезинде катап-катап чугаалап турган.

Кызыл-Эник Кудажы чогаалчының «Уйгу-чок Улуг-Хеминде» алгап буура даа, Улуг-Берт-Даг, Демир-Уг, Муңгаш-Хем деп кайгамчык-ла онза өөгүлүг черлеринде Эйлиг-Хемниң өшкүн малчыннары малын кадарып оруулар.

Чогаалда кирген ыдыктыг Буура дааның ужунда кыштагда Рита Шагдыр иле Алексей Туменев боттарының шээр олгаш бода малын кадарып оларлар. Улар аныяндан тура-ла, «Эйлиг-Хем» совхозтун малын кадарып келгеннер. Ийи бурунгаар кадыының байдалы-биле совхозтун малын хүлээди бергеш, амгы үеде хууда малын малдап олурар.

Совхозтун малын ак сеткилди-биле кадарып келгеш, шаңнадып-мактадып, чылдан чылче арга-дуржулгазы улгадып, мурнакчы малчыннар одуруунга кирген. 2005 чылда мал бажын өстүреринге бол-жүкүдүз ажил-агыйны сайзырадырынга түг-хуузу кирип турары дээш, Рита Шагдыр «Тыва Республиканың малчыны» атты тывыскан. Ол ичининден тура мал-маган кадарып, өөдөй өгө өскөн. Ооң ада-иези база алдарлыг малчыннар, күш-ажылдың оочуннары чораан. Рита Шагдыр — он ийи кады төрөөннөринин хеймери. Ада-езинин изин басып, чымыштыг мал кылын уламчылап чоруур.

Өөнүң ээзи Алексей Борисович-биле шыкты, чаңгыс оолду төлөп кижилер алдыр кижизидип, өстүргеннер. Амгы үеде уруглары аңгы-башка өг-бүлелиг, кы-төлдүг. Улуг уруу Шагаан-Арыгга үш улдуг, ийи дугаары Чадаанада библио-текарь, оон бичиизи Бажың-Алаак суурда ашкылап турар, «Кыс берген черинге турар, даш октаан черинге чыдар» дээрин, оларның чурттаар чүгү ынаар болган. Малчыннарның хеймер оглу — студент. Кы-төлү, күдээлери үргүлчү дузалажып эл турар.

Ам оларның коданында 500-600 баш ээр мал, 30-40 хире бода мал бар. Бо ш соок, хар эмин эрттир кылын, малга берге болуп турарын чугааладылар. Ал чемин күзүн-не уруг-дарыының ду-зы-биле белеткеп алган. Улуг-Хемниң тузунда ортулуктан 5-6 машина сиген-кезип, чүдүргеш, кыштагда дүжүрген. Ичинин шөлче суг улгады бээр, чүгле мелеп кежер. А кажан Улуг-Хем сыгыгай бергенде харын, ажырбас. Чыл келген дүм, ол ортулуктун бичелеп оларын, ичинин эвээшти кезип ап турар. Улуг-Хем үрде сыгыгай-даа бээр, бирде улгады-ла бээр, оон кончуг хамааржыр хире. Эмей 3 машина ишти сигенни садып алган. Мал чылгаар дусту база садып ап-тар. Бир кил дустун өртээ 120 рубль. Ичинин акшазының 5 муңу-биле дусту чап-ла садып алыр бис, оон башка ал-маган дус чокта ат болур. Айттар, нектер бичежек дусту ызырып алгаш, «руй баар-дыр» — деп, өгнүң херээжен би чугаалай-дыр.

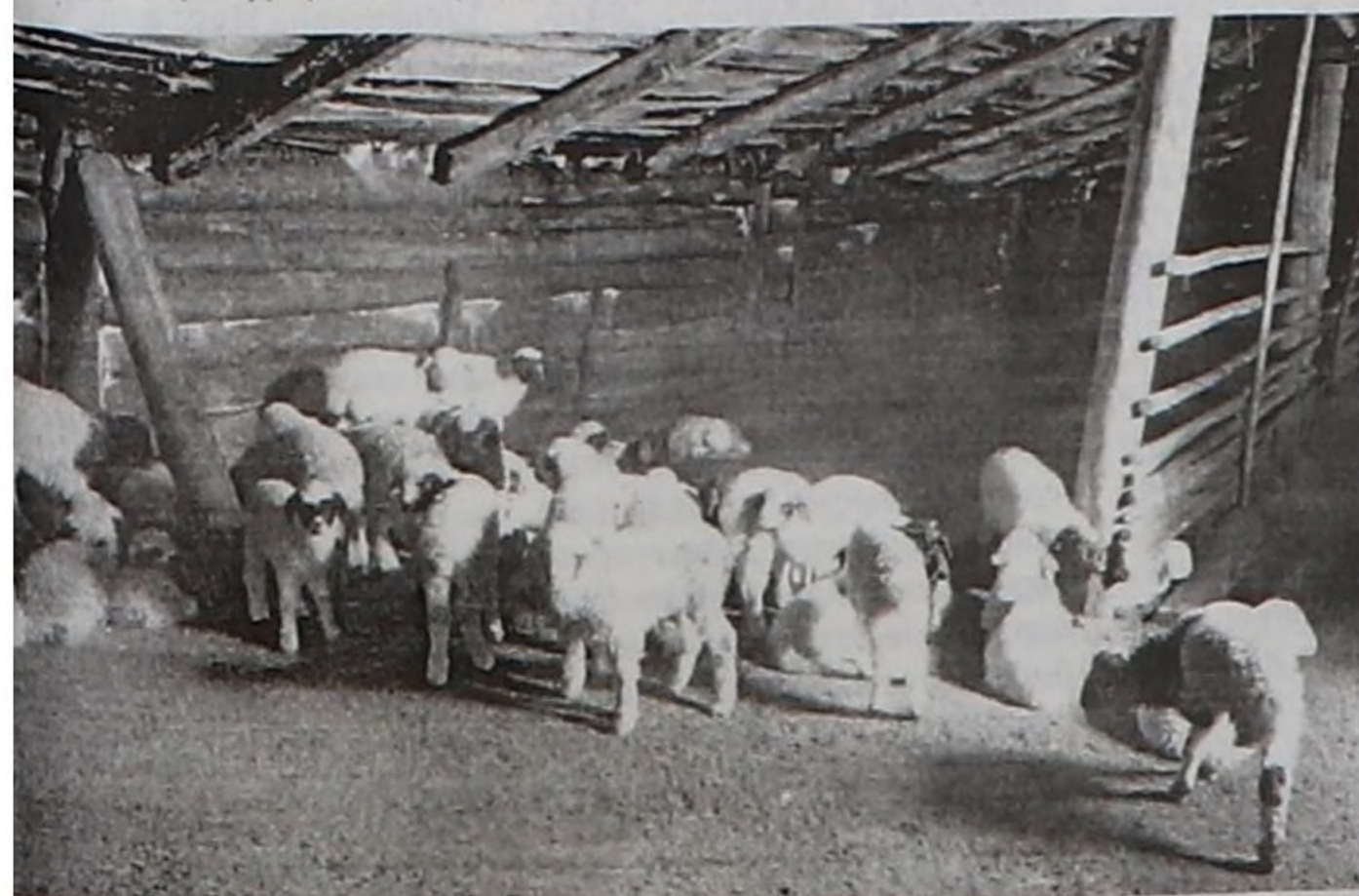
Оон ыңай база бир берге айтырын меди. Хой дүгүн кажаа долдур чыып-тар, дужаар чер чок, өрте-үнези ча-рыс. Ангор өшкү дүгүнүн өртээ ам мүн-с чүгээр өзүп турар. Сайгарлыкчылар

Мурнакчы малчын Рита Шагдыр.

боттары аалдарны кезип чорааш, дүктү хүлээп алыр, акшазын туда санап бээр. Ооң мурнунда база эвээш турган. Мында, Эйлиг-Хемде, чүгле ангор уксааның өшкүлери бар. Тыва уксааның өң-чүзүнүг өшкүлери, шынап-ла, чок чорду. Хойнун дүгүнден дөжекте, ширтекти чайлагга баргаш, салып ап турарлар. Ынчаарга-даа дөмөй-ле хой дүгүнден хөй чүве чок. Чай-хос кадында ангор дүктен уктарны, хол-хаптарын, аржылдарны, чеңи-чокту аргыптар. Эйлиг-Хемде бо ажилды өреге бүрүзү кылып турары өөрүнчүг.

Малчыннарның коданының девискээри арыг-силиг, кажаа-хораазы, суг кудар доскаары, чунар-бажыңдан тура бар. Ийи өрээл бажыңныг, чырык бээр херекселдиг, телевизорну көрүп олар, телефон харылзаазы бар, газтыг, черле харын, сууржун байдал-биле дөмөй чурттап турар. Харын-даа, суурда чурттап олар чамдык чалгаапайлардан дээр. Кажааның көржеңин уруглары, төрөлдери-биле демнежип тургаш, коптарып кааптар. Черле ынчаш, үнген-кирген чону хөй малчыннар болду. Мал-маганы бо узун, соок кышты хүр-менди

ЭЙЛИГ-ХЕМНИНГ МАЛЧЫННАРЫ

эртип турар. Хой бичиелеп төрүп эгелзэн, езулуг түлүктээр үези ам келир. Март, апрель айларда малга арай берге болур боор дей-дирлер. Арга-дуржулгалыг малчыннарның чугаазы шын-даа чада-вас. Амдыында байдал чүгээр-ле-дир.

Чаш хураганнарының болгаш мал-маганының байдалын кожунунуң кол зоотехниги Урана Монгуш сагыш човап айтырып-ла турду. Мал эмнээр эмнерни Шагаан-Арыгга «Өлчей» садыындан садып алыр, ында кандызы-даа бар деп «Улуг-Хем» солунуң корреспондентизи Саяна Ховалыг немей чугаалааш, солуннарын малчыга, номчуур силер дээш, ап берди. Улуг-Хем кожунунуң даргалары, мал эмчилери, корреспондентилери удаа-дараа аалдарны кезип, малчыннары хайгааралда ап турар. Мен база оларны эдерип, хемниң ол чарында аалдарны эргий кезип чорааным бо.

Малчыннар-биле байырлашкаш, улаштыр-ла, ыдык Буура дааның баарында кыштага келдивис. Ында совхозтун 300 баш санныг ангор өшкүзүнүн кадарчызы Роман Донгак кыштап олурар. Аалында малчынның дузалакчылары 3-4-даа кижиле бар. Бо чымыштыг ажилга дузалакчыларлыг болурга эки. Аалдың кадарчызы өшкү хойун бедик дагың ийинде өткэрип чор. «Коданче оожум кирип олурары ол-дур» — деп, дузалакчы угбай ооңуң көрүп алгаш, чугааланды.

Ажылынга кызымак, тура-сорукут, эрес-кежээ малчынның назы-хары 38-даа болза, алдарлыг малчын атка төлөпиг болганын кады чорааным удуртукчуларның чугаазындан билип алдым.

Мал ажылынга ол сеткилинден бердинген, чылдан чылче малының бажын онча-менди өстүрүп турар. Сиген-ширбилин ыяк белеткеп алган, тоор чүвези-даа чок аныяк малчын болду. Удавас Шагаа байырлалында Кызылдан келир аалчыларны уткуп алырын малчыга баш удур кол зоотехник сагындырып кагды. Мурнакчылар одуруунда малчын боорга, ону кирип каанын дыңнаттылар. Роман Викторовичинин төрөлдери демнежип турар болгаш, амдыында байдалы ажырбас, мал-маганы менди турар болду. Кезек-кезек черлерде каш санныг бөрү бар, олардан мал-маганы камгалап, карактаар, малчын кижинин караа кезээде малында болур болгай. Бо талазы-биле база хемчегни ап турар малчыннар болду.

Улуг-Хемниң ол чарында Эйлиг-Хем малчыннары хүр-менди кыштап олар. Черле торлуш дивес, тура-соруу бедик чон-дур деп эскердим. Улуг-Хем кышкы үеде ак хар-биле шугланыпкан «удуп» чыдар, а чазын «буттарын, холдарын» хере тепкеш, оттуп кээр мындыг онзагай тоолзуг оран-дыр.

Анисья ТЮЛЮШ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Кызыл — Шагаан-Арыг — Эйлиг-Хем — Кызыл.

ТЕС-ХЕМ БОЛГАШ ЭРЗИН КӨДҮРГЕН

Тес-Хем болгаш Эрзин кожуннар-ның чурттакчылары боттарының девискээрлеринин чугула айтырыгларын көдүргеннер.

Тес-Хем болгаш Эрзин кожуннар-га чурттакчы чон-биле ужуражылга үезинде чугааның кол утказы—Тыва Республиканың Баштыңының Дээди Хуралга кылганы «Сырый каттыжышкын, күженишкinnerни каттыштырары, иштики курлавырларга идегел» деп Айыткалы, биче сайгарлыкчы чорукту деткири, кызыгаар чоогунуң айтырыглары болган. Чурттакчы чон-биле Тываның Баштыңының чөвүлекчизи Елена Кара-Сал, ТР-ниң Даштыкы экономиктиг харылзаалар агентилелин директору Чылгычы Ондар, Росхереглелхайгааралдың Тыва Республикада эргелелин удуртукчузу Людмила Салчак олар ужурашкан. Ол ышкаш Моолдун Кызыл хоорайда чингине консулу дээрги агай Б. Ганццэг база ужуражылгага киришкен. Кызыгаар чоогунуң черлеринин чурттакчыларының амыдыралының чугула айтырыгларын чугаалажырынга Тес-Хемниң бүгү чедисумуларының баштыңнары болгаш чагырга даргалары, кожунуң активи болгаш сайгарлыкчылар киришкеннер.

Моолдун Кызылда чингине консулунуң ында киржип келгени-биле ужуражылганың киржикчилери Моолдун кожа аймактары-биле бот-боттарының аразында кады ажилдажылганың аңгы-аңгы хевирлеринче кичээнге ийи угландырганнар. Тус черниң чурттакчыларының кирип болбазы 5 километр кызыгаар зоназынче, күрүне кызыгаарындан чоок черге мал одарладыр девискээрниң кире бергенинге малчыннар хараадап турарын чугаалааннар. Ындыг байдал-биле Кызыл-Чыраа суурнуң чурттакчылары мал кадарып чораан черин чидирген.

Бо айтырыгны, «Күрүне кызыгаарының дугайында» федералдыг хоойлуга дүүштүр ажил-агый чорудар черге ажилдаарын кызыгааржылардан чөпшээрел алгаш, шийтпирлеп болур дээрзин Чылгычы Ондар биле Елена Кара-Сал олар дыңнатканнар.

Кажан чугаа «Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг» деп телевилелдин киржикчилеринге Моолдан кидис садып бээринин дугайында айтырыг тургустунуп келирге, Чылгычы Ондар каайлы үндүрүү төлөп турбайн, тус черниң бараан бүдүрүкчүлеринден ону садып алыры ажыктыг деп сүмелзэн.

Кызыгаар чоогунга садыглажышкынның чугула айтырыгларын чыылганнар аажок идепкейлиг сайгарган. «Цагаан-Тологой» эрттирилге пунктузунуң ажылынга хамаарыштыр ийи сайгарлыкчы шыңгыы шүгүмчүлел кылган. Чүгле кызыгаар шүгүмун эртир чүк сөөртүрүнге каайлы дадывырын төлөвейн, айда Россияның хамаатызы кижиге 50 кг чүкүктү эрттирип болурунга эвес, каайлы черинин ажилдакчыларының ажылының хевиринге, оларның хамаатыларга хамаарылгазынга шүгүмчүлел шыңгыы болган.

Кызыгаар чоогунуң ярмаркаларын катап организаастаарыга чурттакчылар сонугалдыг, чүге дээрге ол садыглаашкын ында чурттап турар кижилерге аажок ажыктыг. Амгы үеде кызыгаар чоогунда шыпшың, тургустунган инфраструктура объектилери хилис турбушаан.

Бар курлавырларны мөөннээри, сагынгыр-тывынгыр болуру онза чугула дээрзинге Тес-Хемниң болгаш Эрзинниң чурттакчылары бир демниг болган. Кызыгаар чоогунуң кады ажилдажылгазының аргалары ам-даа төнмээн. Найыралчы кожа-хелбээ харылзаалар, ажил-агыйны идепкейлиг чорудары бот-боттарының аразында ажыктыг харылзааларны сайзырадырынга болгаш кызыгаарның кайы-даа талазының чонунуң амыдырал байдалын экижидеринге аажок улуг курлавыр болур.

ТР-ниң Даштыкы экономиктиг харылзаалар агентилелин медээлеринден.

КИНО – КАРАКТАР, САГЫШ-СЕТКИЛ...

Тывада сураглыг артист Эдуард Ондарның Моолдун UBS телеканалының «Гоби дугайында тоолчургу чугаа» деп кинозунга тырттырып чорааш келгенин, чоокта чаа медээлерге дыңнаткан болгай. Чыңгис-Хаан маадырывысты кинога кайгамчык онзагай ойнаан, тыва чоннуң чоргаарланыр артизистиниң чаа ажылының база амыдыралында кандыг өскерилгелер болганының дугайында бистиң номчукчуларывыс сонугарга боор дээш Эдуард Борисович-биле ужуражып, чугаалаштым.

— «Гоби дугайында тоолчургу чугаа» деп моол кинога ойнап турганыңарны чугаалап бээр силер бе.

— Эрткен чылын чайын Интернет таварыштыр чалалганы алгаш, Моолче күзүн чорааш, Чаа чыл бүдүүзүндө чанып келдим. Ам чазын апрель айда катап чоруур мен.

Бурунгу Моолдун мурнуу чарында Гоби ховуларының чурттакчыларының амыр эвес, берге амыдырал-чуртталгазын ында көргүзүп турар. Бо кино-

Бо төөгүлүг кинода эр кижиниң кол ролун күүседип турар мен. Гобиниң кадынын моолдун артизи Ч. Очгэрэл ойнап турар. Ында колдуунда кыдат, моол артистер бар, Россиядан чааскаан мен.

UBS (Уланбаторская вещательная система) телеканал Моолдун киноиндустриясында бир улуг черни ээлеп турар. 4 аңгы каналдыг бо телевидениеде 300 ажыг кижиге ажылдап турар. Бо кинонуң мурнунда ук телеканалдың үндүргени «Содура» деп кинозу дыка хей чурттарга улуг үнелелди алган.

— Бо кинога ойнаарга, мурнунда киноларыңардан ылгалы кандыг-дыр?

— Ылгалы улуг. Бо кинода ниитизи-биле 130 ажыг кижиге киржи турар. Моол биле кыдат 2 режиссерлуг. Кинону Улан-Батордан 1000 ажыг километр ыракка, Моол, Кыдат кызыгаарына, Манжурияга, туристер четпээн черлерге тырттырып турду. Моолдун шериг кавалериясы база ында киржи турар. Тевелерни, чылгы малды,

кадыг — изигде изиг, соокта соок. Сугчок, элезинниг изиг ховуларга-даа тырттырып турдуvus.

— Эрткен чылын Казахстанга үндүрген «Кенже» деп кинога база ойнаан болгай силер.

— Ийе. Үш кезектиг «Келин», «Шал» («кырган» дээн), «Кенже» («хеймер») деп казах кино. Ийи алышкы дугайында «Кенже» деп кинону Казахстанга, Тайландыга, Майорка ортулуунга, Испанияга тырттырып турду. Астанага, Алма-Атага кинонуң бирги көргүзүүнө барып кириштим.

— Тывада силерни билбес кижиге чок-ла боор. Ынчалза-даа силерниң мөгейкичлериңер, бистиң солунуң номчукчулары амыдырал-чуртталгаңарны, чогаадыкчы ажылыңарны, талантыңарны сонугарга, билип алыксаар.

— Ада-ием Галина Седенова биле Борис Дамдынович Ондарларның үш оглунуң улуу мен. Сүт-Хөлгө төрүттүнгөш, бичии болгаш элээди үелерим аңаа эрткен. Ада-ием кайы-

болур болгай, ынчангаш мага-бодумну, хевиримни үргүлчү салбайн, тудуп чоруур мен. Ийи чыл бурунгаар театрывыска тренажер залы кылып алган бис, ам аңаа артистер кээп, мага-бодун дадыктырып турар.

Өөм ишти Светлана-биле студент чылдарывыста-ла таныжып алгаш, бо хүнге чедир амыдырал-чуртталганың өөрүшкүзүн, бергелерин кады ажып эртип чорбис. Света чуваш сөөктүг. Ийи аңгы нацияның онзагай янзызын, чаңчылдарын өгбүлө амыдыралывыста ажыглап, бот-боттарывыска өөредип чоруур бис. Светлана — Тываның ойнаар-кыстар театрының кол режиссеру. Уруувус Каролина Кызылдың № 14 школазында 10 класста өөренип турар.

— Урууңар Каролина кандыг сонугаргалдыгыңар? Ада-иези кайызы-даа уран чүүл-биле холбаалыг боорга, база артист боор күзелдиг эвес бе?

— Артист амыдырал нарын, берге, чуртталганың шупту эки-багын көөр. Бир эвес артист мергешилдиг болзуңза, чүгө эки артист боор болза эки. Артист аттыг кылаштап чоруунуң орнунга, өске ажыл тып, кудумчуга чечек садып органы-даа дээрелдир.

Уруувустуң талантызы эмин-эрттир улуг. Ынчалза-даа ол шериг баар мен дээр, аажы-чаңы арай эрлерзиг.

— Чаа чылды кааа уткудуңар?

— Декабрь 25-те Манжуриядан келгеш, өг-бүлөм-биле уткудум. Шагаа байырлалын база маңаа, Тывамга, уткуур мен.

— Бир интервьюңарда Тывага ойнаар-кыстар театры ажыдып алыксаар күзелиңерни илереткен болдуңар?

— Ийе, ол күзелим бүткен деп болур. Ийи чыл бурунгаар республиканың Чазааның дузаламчызы-биле, өөм ишти Светлананың идеякейи-биле мээң күзелим боттанган. Тывада бир дугаар профессионал ойнаар-кыстар театры ажыттыганы өөрүнчүг-дүр. Хей-ле ресторанның, кафелер орнунга ажы-төл дыштаныр, ойнап-хөглээр черлерни ажыдары күзениң. Уруувус бичии турда, ону чедир чер тыппайн баргаш, бистиң хоорайда ыңдыг черлерниң эвээжин ынчан эскерген мен. Ажы-төлдү чажындан театр, уран чүүл, спортка хандыкшыдып кижизидери чугула болгай.

— Бодап чораан алыс күзелиңер бүткен-дир. Ам кандыг сорулгалыг силер?

— 40 ажыг харлыг кижиге болганымда, кылып чоруур ажылымга дуржулгам улгадып, мергежии берген деп болур. Нарын чүүл — кижиге чону удур эвес болза, чүнү-даа кылып шыдаар-дыр ийин. Кинога тырттырылары нарын, берге, өлүм-чидим-даа бооп болур. Өске чуртка, өске сөөк чон-биле харылзажып ажылдаары, чурт бүрүзүнүң тускай онзагайы, чонунуң аажы-чаңы аңгы-аңгы болур. Чер-чурт кезип чорааш, дыка хейнү өөренип алыр сен. Чонум дээш ажылдаар мен,

алыс күзелим-не ол.

— Силерге шиилерге ойнаары азы кинога тырттырылары, кайызы сеткилиңер таарымчалыгыңар?

— Кино дээрге карактар сагыш-сеткил, а театр — өөрү хевир. Кол ажылым — театр. Ол — мээң бажыңым, а артист коллегаларым — катар төрээнерим-биле дөмей. 1999 чылда Санкт-Петербургда театр, хөгжүм болгаш кино институтун дооскаш, келгеш-ке бо хүнге чедир Тываның хөгжүм шиит театрында бараан болуп чор мен. Эш-өөрүң-биле чогуу ажылдап, коллективке өөренип бээр сен, а кинога ыңдыг эвес көңгүс аңгы. Кино тырттыры бөлүк бир-ийи ай ажылдап, дараазында үгө чедир тара бээр, оозу онзагай. Кино багай чүүлү — тырттырып чор тургаш, театрга рольдардан чыгып каар сен.

— Шупту чеже кинога ойнаан силер?

— 10 ажыг кинога ойнаган мен, а улуг рольдарым 2007 чылда Владимир Копуштуң «Келесо», 2009 чылда якут режиссер Андрей Борисовтуң «Тайны Чингис-Хана», 2012 чылда казах режиссер Акан Сатаевтиң «Восско Мын Бала», 2015 чылда казах режиссер Ермек Турсуновтуң «Кенже» деп киноларда.

— Мөгейкичлериңер-биле харылзааңар кандыгыңар?

— Мөгейкичлериңер хей олар-биле харылзаам эки. Колдуу-ла интернет таварышты харылзаа тудуп турар мен. Турциядан, Моолдан, Кыдаттан — Азия чурттарындан бар. Россияның хоорайларында бар. Төрүттүнгөн хүнүмде байы чедирип долгап-даа кээрлер.

— Театрда ажылыңар кандыг чоруп турар?

— Хүн бүрүдө репетиция Шиилерде ойнап чоруп тур мен. Бо хүннерде театрның 80 чылдан юбилейинге улуг белетке чоруп турар. Чазын апрель айда казах «Кара Мерген» деп кинога ойнаары-биле, база Моол «Гоби дугайында тоолчургу чугаа» деп кинону улаштыр тырттыры-биле бир ай дургузун чоруптар мен.

Алдынай СОЯН

Фото-чуруктарны Э. Ондар

«Гоби дугайында тоолчургу чугаа» деп кинода.

ну ийи чыл дургузунда тырттыргаш, 2017 чылда экранга көргүзөр. Режиссернуң бодап алганы-биле — чылдың дөрт эргилдезинде моол чоннуң амыдыралын көргүзөр. Төөгүлүг кинода моолдарның национал хөгжүмү морин-хуурга (бистиң игил ышкыш) ойнаан ыяңгылыг аялгаларын, Гоби ховуларының күчүзүн болгаш чаражын, ол үениң моолдарының демиселин болгаш патриотчузун көргүскөн.

Тоолчургу чугааның кол утказы — каржы хаанның бодунуң ак, кара талаларының аразында демисели, аныяк хөгжүмчү биле кадынның ынакшылы. Сөөлүндө хаан эки талазынче шилчип, бөдүүн хөгжүмчү болуп артар.

Гобиниң элезинниг ховуларының дириг амытаннарын тырттырып турар. Тывада ховар амытан чээрер безин бар.

— Кинога ойнаарда, кандыг дылга чугаалап турдуңар. Берге, авангыр аргаларны кымнар күүседип турарыңар?

— Моол дылды өөренип, сөстөрүн шээжи-биле доктаадып турдум. А берге триктарны бодум күүседип турар мен. Моолда эки каскадерлар бар, ынчалза-даа аът мунуптар, берге аргаларны күүседиптер болганымдан шуптузун бодум ойнап турар мен. Кино артизи мергешил дыка нарын, берге, кандыг-даа байдалдарда тырттырар апаар. Моолдун агаар-бойдузу

зы-даа чогаадыкчы салым-чаянныг, ачам баяннаар, авам ырлаар, суурнуң уран чүүл көргүзүлгелериниң идеякейлиг киржикчилери чораан. Бичимде аарычал, өөрениринге арай-ла тура чок турган мен. Школага эң-не сонугарга эртемин география, ынчангаш баштайгы күзелим — геолог болуксаар турган мен. Школаның 8-ки клазын дооскаш, Кызылдың уран чүүл училищезиниң актер салбырынче кирип алганым, улаштыр Ленинградтың театр, хөгжүм болгаш кино институтунга өөренип идигни берген. Институтка өөренип тургаш-ла, спортка хандыкшып эгелзэн мен. Артист кижиге чон караанга көскү

Эң эки прокурор кымыл?

Эң эки күрүне ялалакчызы Сайлык Ооржакка шаңналды республика прокурору А.Е. Гринев тывыскан соонда.

Тыва Республиканың прокуратуразының илгегиязынга 2015 чылда хоойлу-дүрүмнү олгаш корум-чурумну быжыглаарының тазы-биле ажилдың түнелдерин үндүрген олгаш «Мергежилинин тергини» көрүлдөн курстун тиелекчилерин тодараткан.

Барыын-Хемчик кожуунунун прокурорунун улуг дузалакчызы, 2 класстың юризи Сайлык Ооржакты олгаш Би-Хем кожуунда прокурорунун дузалакчызы, 2 класстың юризи Игорь Капсаргинни эң эки күрүне ялалакчызы деп үнелээн.

Негелде херектеринге эң эки киришкен прокурор атка Таңды кожуунунун прокурорунун ораакчызы, юстиция чөвүлекчизи Алевтина Хертек пептиг болган. Кызыл хоорайның прокурору, юстицияның улуг чөвүлекчизи Николай Мальцевти Тыва Республиканың прокуратуразының эң эки дузалакчызы деп санаан.

Тиелекчилериниң шуптузунга дипломнар-

ны болгаш акша шаңналдарын тывыскан, оларның портреттерин Тыва Республиканың прокуратуразының Хүндүлел самбыразына азар.

Хей чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижин Кызыл хоорайның прокурорунун улуг дузалакчызы, юстицияның биче чөвүлекчизи Сайлык Ямбильге, республика прокуратуразының күш-ажылдың планнаашкыны, саң-хөө, бухгалтер учеду болгаш отчет килдизиниң улуг специалисти Татьяна Потылицинага тывыскан.

Тыва Республиканың Баштыңының өөрүп четтиришкенин Чөөн-Хемчик районунун прокурорунун чоллаачызы Оюн-оол Ондарга чарлаан.

Василий КРИВДИК,

Тыва Республиканың прокурорунун улуг дузалакчызы.

Авторнун тырттырган чуруу.

Хамаатыларның эрге-ажыктарының камгалалында

«МАЛЧЫННЫҢ» МАЛЧЫННАРЫНГА

Чаа чыл бүдүүзүнде шалың өрезин үзе төлээрин прокуратура суддамчыштыр чедип алган.

Мөңгүн-Тайга кожуунда «Малчын» күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгези бодунун 25 ажилдакчыларына 2015 чылдың ноябрь айда 188 муң рубльди төлөвезинин прокуратура илереткен. Кожуун прокурору ол бүдүрүлгениң ажилдакчыларының эрге-ажыктарын камгалап судче билдиришкен киригеш, хамаатыларның күш-ажыл

эргелерин камгалаарын, шалың өрезин долзуу-биле төлээрин «Малчын» КУБ-тун удуртулгазынга хүлээндирерин дилээн.

Ол дилегни сайгарып көргөш, Мөңгүн-Тайга кожуун суду прокурорнун негелдезин хандырган болгаш 188 муң рубльди ажилчыннарынга төлээрин «Малчын» КУБ-тун удуртулгазынга хүлээндирген.

Антон БАРАНОВ,

Мөңгүн-Тайга кожуунунун прокурору.

ЭЗИРИКТИҢ ЭНДЭЭ

Тыва Республиканың Бай-Тайга эптештирилге суду Айдыс Салчак биле Айлаана Кара-оолду РФ-тин КК-зиниң 125 чүүлүнде кеземче херээн үүлгеткен деп санаан.

Ол дээрже бичии кижини ооң амы-тынынга озалдыг байдалга арттырганы болгаш ону чайладыр хүлээлгезин күүсетпээни, ындыг аргаларын ажыглавааны дээш буруудадыр чүүл-дүр.

2015 чылдың июнь 21-де Кара-оол биле Салчак бажыңыга келген төрелдери-биле арага ишкеш, удуп калганнар. Ол үеде оларның үш харлыг уруу Хемчик хемниң Бай-Тал суурнун чоогунда эринге ой-

нап турган. Ол чаш кижиге хемче дүжүп киргеш, амызындан чарылган.

Суд херектиң материалдарын өөренип көргөш, бүгү байдалдарны барымдаалааш, Салчакты беш ай дургузунда эдип чазаар ажилдарга шииткен, Кара-оолду—12 муң рубльге торгаан.

Шииткелди олар хому-давааннар, ол күштүг болуп кирген. Арагалаан ада-иезиниң харыска чогу-биле айыыл-халапка таварышкан чаш кижиниң амы-тынының эгиттинмези хомуданчыг.

Буян ДЕМДЕК,

Бай-Тайга кожуунунун прокурору.

СТУДЕНТИЛЕР ДЕСАНТЫЗЫ

Тыва Республиканың ишти херектер ямызын-стажировка эрттирери-ле Тываның транспорт техникумунун болгаш Кызылдың экономика болгаш ге-хоойлу техникумунун студентилери «Студентилер сантызы» акцияга дүүштүр дил келгеннер.

50 ажыг оолдар болгаш кыс-чаңгыс хүн дургузунда полижи болуп ажилдар кайгам-каргалыг болган. Ол «десант» р дугаарында Россияның ИА-зының Кызыл хоорайда телелинге «дүшкен». Кел-аалчыларны ТР талазы-ле ИХЯ-ның хей-ниитиниң чурум-чурумун камгалаарын ганизастаарының талазы-бил-килдизиниң начальнигиниң алакчызы Омак Оюн, ИХЯ-ның формация болгаш хей-ниитиле харылзаа салбырының чальниги Аржаана Чакчин, Кызыл хоорайда эргелелдин чальнигиниң ораалакчылары Адмир Бубаренко болгаш Андрей Мельников, а ол ышкаш ыылда полиция эргелелиниң й-ниити чөвүлелиниң кижигүнү ина Качан олар уткааннар.

Студентилерге полижилерниң ажилының дуга-нда, аңгы-аңгы салбырларның ыл-чорудулгазының угла-ышкыннарының дугайында олгаш хей-ниитиниң корум-румун камгалаар ажилга улуг заны полижилерге чеди-турар эки тура улусчу дружи-лар-биле кады ажилдажылга

дугайында чугаалап бергеннер.

Полицейжилер-биле ужу-рашкан соонда, оолдарны бол-гаш уругларны ийи бөлүкке үскен. Бир бөлүк РФ-тин ИХЯ-зының Кызыл хоорайда эргелелинге албан-хүлээлге эртти-рери-биле артып калган, олар дораан-на полицияның участ-ток төлээлери-биле, ОШАЧКИ ажилдакчылары-биле кады рейдилерже үнгеннер.

Ийиги бөлүк база солун чүүлдерге таварышкан—олар эксперт-криминалист төпке, дүрген хемчег алыр тускай салбырларга, а ол ышкаш кинология албанының төвүнге четкеннер. Криминалисттерниң ажилының дугайында келир үениң юри-стеринге Эксперт-криминалист төвүнүн начальнигиниң ора-лакчызы Алексей Анциферов чугаалап берген. Ону чогумча-лыг ажыглаанындан кем-херек үүлгедишкенин тодарадып турар амгы үениң техниказын ол студентилерге көргүскен.

Криминалистин чөмөданы-гажын келген аныктар аажок сонуургаан. Өңнер дузасы-биле акшаның кандызын тодарады-рын, чырык дузасы-биле идиктиң кандыг хемчээлдин илереди-рин олар улуг сонургал-биле көргөннер. Криминалисттерниң ажыглап турары техниказының дугайында чугаалап тура, пол-ковник Анциферов будап каап-кан херек үүлгедишкенин канчаар илереткениниң чижекте-рин кириген. Идик-хептиң херек үүлгеткен черге арткан хензиг

элендизи азы чаңгыс дамды хан херек үүлгедикчизин тывырынга кандыг дузалыг болурун таныш-тырган.

Оолдарның, кыстарның соңга баарына арттырып кааны холдарының истерин полковниктиң билдилии-биле илереткенин, ол истерниң бичии болганда чырыткылыг дакти-пленкаже «шилчий» бергенин улуг сонургал-биле көргөннер. Херек үүлгедикчилерин салаа истери-биле канчаар тодара-дырын, фото-чурук тургузуп тургаш, оларны тыварын келир үениң юристеринге көргүскен, а ол ышкаш херек үүлгеткен черден тыпканы удазын артын-чыларын микроскоп дамчыштыр көргүскен, ол ышкаш Эксперт-криминалист төпке эккеп турар наркотиктиг бүдүмелдерниң составын канчаар тодарадып турары-биле таныштырган.

Студентилер «десантызы» дараазында дүрген хемчег алыр каттышкан отрядтың (СОБР-ның) болгаш онза сорулгалыг милиция отрядының (ОМОН-нун) тускай салбырларының баазына четкеннер. Ол тускай салбырларга тывыскан боо-чеп-секти аалчыларга көргүскен болгаш камгалап хепти база куяк бөрттерни кедиргеннер. Ол хептиң болгаш бөрттүн аары 10 килограмм чедип турар, ооң кы-рынга өске дериг-херекселдерни база алыр. Ындыг болганда, аңаа чүгле шыырак, күштүг, кадык-чаагай кижилер албан-хүлээлге күүседир дээрзи олар-

га билдинген. Ажил үезиниң хей кезии күш-дамыр дады-гышкынынга болгаш спортка киржиринге үнүп турар дээрзин ол отрядтарның дайынчылары студентилерге чугаалааннар. Ылаңгыя оолдар боо-чепсектен болгаш камгалап хептерден адырлыр хөңнү чок болган.

Кинология албанының төвү-нүн начальнигиниң хүлээлгезин күүседип турар Денис Васи-льев албан-хүлээлге ыттары-биле канчаар ажилдап тура-рын таныштырган. Ол салбыр аалчыларның улуг сонургалын болдурган. Олар полицейжи-лерге хей-ле айтырылганы— ыттарны хүнде каш катап чөм-гереринден эгелээш, оларны өөредир аргаларына чедир салганнар. Ыт кырааш, «пенсия-же үне бээрже» оларны кайнаар чорудуп турарын, ындыг ытты бодунга ап болур бе?— дээрзин база сонуургааннар.

Солун чугаа кылганының соонда, полицейжилер оларның дөрт буттук дузалакчыларының чүнү кылып шыдаарын көр-гүскеннер. Ыттарның бирээзи, Зайта полицейжи эезиниң ду-жаалын чиик күүседип, частыр чүүл чытталып турар дүрзүнү дораан тыпкаш, адыш часкааш-кынныг байыры алган. Зайта студентилерге аажок таарыш-кан, ооң-биле чурукка хей удаа тырттырып турганнар.

Эки өөренип турар болгаш экскурсия үезинде улуг сонуур-галдыг чоруун көргүскен он студентини Тываның иштиги

херектер сайыды, полицияның генерал-майору Александр Ло-бановче чалаан. Көргөн-билген чүүлдериниң дугайында студен-тилер генералга чугаалап бер-ген болгаш ылаңгыя тускай сал-бырларга боттарының сонуур-гаан чүүлдерин дыңнатканнар. Дайынчыларның күш-дамыр белеткели эки дээрзин келир үениң юристери эскерген дээр-зин база чугаалааннар. Ында спортчу чедишкенин чүгле Тывага звес, Россияга, делегей деңгелинге чедип алган ажил-дакчылар албан эрттирип турар дээрзин сайыт дыңнаткан.

Ужуражышкын соонда кел-ген оолдар, уругларның кижиге бүрүзү полиция дугайында хоой-луну генералдың холундан алган. Амыдыралга идекпейлиг, туруш-туг болурун, салган сорулгаларын чедип алырын, өөредилгезин че-дишкенин доозарын Александр Лобанов келир үениң юристеринге күзээн.

Бүгү-россияның «Студен-тилер десантызы» деп акция-ны Иштиги херектер ямызы Россияның студентилер хүнүнүн бүдүүзүнде үш чыл улаштыр эрттирип турар дээрзин дем-деглээли. Ону республиканың хамаатыларына, юридиктиг факультеттерниң студентиле-ринге полицияның ажилының, иштиги херектер органа-рында албаннарның чамдык айтырылганы дугайында таныштырылганча угландырган.

Тыва Республика тала-зы-биле ИХЯ-ның парлалга албаны.

Александра МОНГУ
даана хоорай.

Театр уран чүүлү

БИР ЫНАКШЫЛДЫҢ ТӨӨГҮЗҮ

улгады берген, 60 хар аша дүшкөн, дулгуяк апарган ийи кижиниң өг-бүлө амыдыралын кады уламчылаар дээн оралдажышкынын долгандыр диалог чугаага үндөзилеттинген бир ынакшылдың төөгүзү» деп лириктиг комедияны Тываның хөгжүм-шии театры январь 24-те көрүкчүлеринге бараалгаткан. Ол америк драматург Ричард Базерниң «Тустеп на фоне чөмөдана» деп шиизиниң тыва дылче очулдуртунган сценарийи.

Бо шииде ийи кол маадыр бар – Кристина Мильман болгаш Герман Льюис. Ол рольдарны күүседип турар Галина Доржу болгаш Виктор Наксыл. Бүдүн көрүлден дургузунда маадырларының бот-бодунга тамаарылгазын, оларның хууда амыдырал-чуртталгазының төөгүзүн, ажы-төлү-биле харылзаазын таварыштыр кызынгейни шииниң кол уткарыкче мөөңнөп шыдааннар. Сцена кырында болуп турар шимчээшкннер, шииниң бот-бодунуңнары Америкада, Россияда, кайда-даа амыдырал демей, кижилер кижилер-биле демей дээрзин көрүкчүлерге илередип үндүрүп кээр.

Кристина Мильман биле Герман Льюис ашаа болгаш кайды дириг чорда, өг-бүлелери биле аажок чоок эдержи чоран өңүктөр. Кристина ашаа инфарктан чок апарганының бир чылдаанын эрттирпкеш, Манхеттен хоорайдан көжүп чоруурунга белеткенип турар. Чөмөданнын чыып, суктуруп алырынга ийи ажилчыны көлөзилеп алган, оларның рольдарын Эзир-оол Монгуш болгаш Айдыс Шойгу ойнап турар. Кол звес-даа бол, өй-

өйлөп (эпизодтарга) үнүп турза-даа, олар база рольдарын чедимчелиг күүседип турарлар.

Өске оранче чоруй барган ашааның, кадайының орнун солуп артып калган дириг кижилерниң кады чурттаарыначе угланган оралдажышкыны шииниң сюжедин тургузуп турар. Герман Кристинаже чызаалаарга, херээжен кижиниң оюнзак чаңы-биле «өңүктөр болуп артып каалы» деп турзажок, Герман мөгеттингаш, чоруур деп баарга, ону салыксавайн пат-ла боор. Эр кижиге мөгеттинип үнгөш-даа, дораан база кандыг-бир чылдак-биле дедир халып кээр. Ынчалдырла олар чугаалажы-чугаалажы келзе, салым-чолун кадып алгаш, кады чурттаар деп шийтпирге келир.

Бүдүн шии дургузунда чуртталганы көрүп каалган ийи кижиниң диалогу ынакшылдың, өлүмнүң, амыдыралдың агымының дугайында бирде, бот-боттарынга шаштырыгылыг кадалышкын хевиринче, бирде, сонугалдың, бүдүү ынакшылдың миннишкннинче шилчип каап турар. Герман Кристинаны ресторанче чалаан, оон келгеш, ийи кижиге ол кезээни бажыңга уламчылап, чыгынып алган чөмөданның баарынга танчылап туруп, харылзаазын ханыладып алырлар.

Шынап-ла, уруг-дарыы аңгы-башка амыдырал-чуртталгалыг, ажил-агыйлыг, боттары ажы-төлдүг апарган улуг кижилер ада-иезиниң чанындан ыравайн, оларны хүн бүрү карактап-ла чоруур харыы кайда боор. Харылзаа колдуунда телефон таварыштыр. Ынчалза-даа ада-ие биле ажы-төл аразында изиг баарның

ынакшылы арай соомзурай бергениниң уржундан Кристина биле Герман чааскаанзыралга туттуруп чоруурлар. Ооң тайлымы-биле арктан-калган чуртталгазында ийи бодунга өмөк-демек болуп, эл-хол чурттаары оларның кайызынга-даа ажыктыг. Кайы-даа назыда, кандыг-даа байдалдарда амыдыралга сонугал өшпөс ужурлуг.

Чүгле ийи-ле кол күүседикчи бүдүн шии дургузунда көрүкчүлерниң сонугалын салдыктырбайн хаара тудуп кээри амыр звес херек. Ынчалдыр чүгле сценаның мастерлери кылып шыдаар. Арга-дуржулгалыг хоочун артисттеривис Галина Доржу биле Виктор Наксыл бенефис хевирлиг бо нарын рольдарны мергежилдиг күүседип турарлар. Олар кайы-даа шииге күүсеткен рольдары-биле көрүкчүлерниң сагыш-сеткилинге чедип чоруур, шырак ойнаар артистер болгай. Кайызы-даа комедия жанрынга кончуг тааржыр. Танцы шимчээшкннери база чараш, көрүштүг, ылаңгыя Виктор Наксылдың ээлгири, шимченгири, дурт-сыны аянын-ла, чамдык аныяк оолдарга көөрдө, ишти-даа көңүс шөртөйбээн. Артист кижиге бүрүзү чон мурнунга үнүп чоруур болганда, бодунуң даштыкы хевиринче чүдөн артык сагыш салыр ужурлуу билдингир.

«Бир ынакшылдың төөгүзү» деп лириктиг комедия театрының репертуарында бир онзагай нөмөлдө шии болуп артар. Ону кол режиссер Алексей Ооржак тургускан. Шииниң сөзүглелин тыва дылче Салим Монгуш очулдурган, чурукчузу – Маңнай Хомушка.

Надежда ЭРГЕП.

СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ

ЯРЫГИН ТУРНИРИНГЕ КИРЖИР ЭРГЕ ДЭЭШ

Д.Г.Миндиашвили аттыг делегей чергелиг хүреш академиязының шаңналы дээш чаңчыл болган Россия чергелиг хостуг хүреш маргылдаазына ниитизи биле шупту 300 ажыг спортчулар январь 13-15 хүнеринде Красноярск хоорайга хүрешкеннер. Бистиң республикадан ук маргылдаага Ярыгин аттыг дээди школаның база олимпиаданы курлавырлар училищезиниң, Өөредилге яамызының, Аныяктар болгаш спорт яамызының элээди оолдар, уруглар школаларының 7 шыырак мөгелери чедишкнниг киришкеннер.

Бо маргылдаага хурежири биле мөгелер бир чыл иштинде шыырак белеткелди эртип база өске маргылдааларга боттарын эки хынап, арга-дуржулгазын бедидип турган. Чүге дээрге олимпиаданы 2016 чылдың эгезин чедишкннерлиг эгелеп алып дээш, бүгү талазы-биле кызымаккай, сорукутук база

бодунга бүзүрелин илередип көргүзери ол. Өске талазында, мөгелер ийи дакпыр олимпий оюннарының тилекчизи Иван Ярыгин аттыг дээди чаданың делегей чергелиг маргылдаазына январь 28-31 хүнеринде киржир эргени чедип алыры улуг өөрүшкү.

61 кг деңзилиг мөгелер аразына 50 шыырак мөгелер ачыр-дачыр хүрешкеннер. Түңнелинде республиканың спортчу белеткелдер төвүндө Омак Сүрүн бирги черни алган (тренери Аян-оол Ондар), ийиги черни Ай-Хаан Ондар (тренери Субудай Монгуш), Өөредилге яамызының спорт школаларында Кежик Чымба эки белеткелдин көргүзүп, үшкү черни алган. Тываның күрүне университетиниң студентилери Артур Шагжы 86 килге база Айдың Монгуш 97 килге 5 дугаар черлерни алганнар. Херээжен мөгелер аразына Чаяна Сүрүн 48 килге Россияның чемпиону Лера Чебсаракова сан талазы-биле ойнаткаш, үшкү

шаңналдыг черге төлөптий болган. Кемероводан Алена Куулар 53 килге үш дугаары болган. Маргылдаа соонда бистиң мөгелеривис арга-дуржулга алып дээш, Иван Ярыгин аттыг делегей чергелиг маргылдаага киржир мөгелер-биле Красноярск хоорайның хүреш академиясында белеткелде арктаннар. Ол делегей чергелиг маргылдаага дуржулгалыг мөге Омак Сүрүн база аныяк мөгелер Ай-Хаан Ондар, Кежик Чымба, Чаяна Сүрүн, Алена Куулар, Красноярскиде эрткен чыгы маргылдаага бирги черни алган аныяк, шыырак мөге Начын Куулар, Батыр Ондар киржир эргени алганнар.

Бистиң мөгелеривиске, тренерлеривиске олимпий оюннарынга киржир аас-кежикти, чедишкннерни база ак оруктуң йөрээлдерин доктаадып база Шагаа бүдүүзүндө тыва чоннуң мурнундан байыры чедирип тур бис.

Алексей ЧАМБАЛ-ООЛ.

Бичии бижикчилеривистиң бодалдары

АЧАВЫСТЫҢ ОВУР-ХЕВИРИ УТТУНДУРБАС

Бистиң ачавыс Мөргөн Сарыг-оолович Биче-оол үш ажы-төлүнүң ынак ачазы чоран. Ол боду чажындан өскүс өскөн болгаш, хөй кады төрөөн думаларын азыражып, авазына аргыттынар, дааранырынга дузалажып турганын бистерге чугаалап чоран. Суурувустуң улуг назылыгы ачавыс-биле кады чорувуста: «Аваның аргаан свитерлерин, аржыылдарын, даараан бөрттерин ам-даа кедип чор бис» – деп, бо-ла чугаалай бээр. Ачавыс биске: «Оолдарым, кырган-аваңар улустуң чагыын дүн-хүн дивейн, дүгүн эргийше ээрип, аргааш, ооң хөлөзи-биле бистерни, хөй ажы-төлүн азырап өстүрүп каан» – деп чугаалаарга, кырган-ававысты көрбээн-даа болзувусса, аажок кээргеп дыңнаар турдус.

Ачавыс авазын дөзөп, аажок даараныр, аргыттынар кижиге. Ол бистерге содак-шудакты, тыва тоннарны, чеңи-чоктарны, тыва идиктерни даарап, кыжын коньки-лээрде кедер кылын уктарны аргып берип чоран.

Ачавыс негелделиг, дорт чаңыг, хүндүткелдиг, хөглүг, арыг-силиг. «Хантер» маркалыг автомашиназын ол хүнде каш-даа катап чуур, ооң иштинге тоорук безин казытырбас. Ачам кандыг-даа ажылды эчизинге чедир кылып чаңчылдыг. Кыжын оттулар ыяшты дең-дең кылдыр хирээлээш, дыка чараш кылдыр чыскаай чыып каар.

Бистиң ачавыс узун дурт-сынныг, чараш, улуг карактарлыг. Ынчангаш улус бисти көргөш: «Ачазын кара олчаан дөзөп алган» – дээр-ге, аажок чоргаарланып чор бис. 1980-1990 чылдарның ырыларын өөренип алгаш, думам-биле ача-

выска ырлап бээривиске, дыка амыраар турган.

Ачавыс спорттуң аңгы-аңгы хевирлеринге дыка ынак чоран. Ол шыдыраа, волейбол, бут бөмбүүнге шылгараан болгаш Шагаа байырлалында маргылдааларга идеп-кейлиг киржи, шаңналдыг черлерни ап келген. Хүрешти тыва оол бүрүзү сонугаар. Ынчангаш ачам думам биле мени хүреш маргылдааларынче кириштирип турган. Ачаа шаңналдыг черлерни ээлээш, өртектиг суй белектер алгаш, улуг өөрүшкү-биле кады чанып турганы-высты бо-ла сактып кээр мен.

Чайгы үеде өг-бүлөвис каттап, тооруктап, мөөгүлөп, балыктап, арыг агаарга селгүүстээринге ынак. Ачам биске балыктаарының чажыттарын ажыдып, бойдуска хумагалыг болурун өөредип, албан дээди эртем-билигн чедип алыңар деп чагыыр турган. Ынчангаш ооң күзели езугаар мен кезер эмчи, ортунувус Тензин банк ажилдакчызы, хеймеривис Долзат авазы ышкаш, башкы мергежилдерлиг болур деп шийтпирлеп алдымыс.

Өг-бүлө бүрүзү бодунуу-биле аас-кежиктиг болур. Ачам бистиң ававыска чоран болза, 45 харлаар ийик. Ооң биске чагып чоран чагыгларын албан күүседип, эки өөренип, ававыска дузалажып, бот-боттарынысты деткижи, азыражыр ужурлуг бис. Өг-бүлөмнүң улуг оглу болганымда, ол улуг харыскалган менде. Ынчангаш өөрлеримге ачаңарның чугаазын дыңнап, кээргеп, хүндүлөп чоруурун күзээр-дир мен.

Бай-Тайга кожунуң Кызыл-Даг ортума школазының «Лирика» бөлгүмүнүң кежигүнү, 6-гы классчы Хемчик БИЧЕ-ООЛ.

ТУРА-СОРИККА КИЖИЗИДЕР

Кижизидилге – бистиң амыдыралывыстың эң чугула кезээ болур. Өг-бүлөгө чаш уруг төрүттүнүп келген хүнүндө эгелээш, кижизидилге эгелээр. Сураглыг педагог А. С. Макаренко мынчаар чугаалаан: «Шын звес кижизидилге – бистиң келир үеде човулаңывыс, караавыс чажы, өске улустуң болгаш бүгү чурттуң мурнунга бистиң буруувус болур».

Кижизидилгени чедишкнниг чорудары ада-иениң уругларынга ынакшылындан, оларны ажылгыр кижилер кылдыр өөредиринден хамааржыр. Оон аңгыда, ада-иелерге тускай педагогиктиг билиглерни чедип алыры негеттинип турар. Кижизидилгениң база бир негелдези – уругларның аажы-чаңында, сагылга-чурумунда эки чүүлдерни эскерип, ону ажылгаары болур. Уругларны хар-назынының аайы-биле аажы-чаңында өскерилгелерни эскерип көөрү кончуг чугула. Өзүп олурар бичии кижиге бүрүзү-ле тускай аажы-чаңыг.

Уругну кижизидип тургаш, таптыг сиңнигип көөр болза, ооң аажы-чаңының чылдагааннарын көрүп болур. Хамык ужур – ооң амыдыралын органиастаарында. Уруг белен тура-соруктуг болуп төрүттүнүп келбес, ооң тура-соруу чоорту кандыг-бир сорулганы чедип алып дээш, бергелерни ажып келгениниң түңнелинде хевирлеттинер. Сугже кирбейн чыткаш, эштип өөренип шыдавазы ышкаш,

кижи амыдыралының дургузунда шыңгыы бергелерни ашпайн чораш, күштүг тура-соруктуг болу бербес.

Өөредилге уругнуң тура-соруктуг болурун чүгле негээр звес, харын тодаргай сорулганы чедип алырын, ол дээш чүвени боду кылып билирин негээр, кызымаан, шийтпирлиин дээш, өске-даа шынарларны хевирлээр. Бир звес өг-бүлениң улуг кижилери уругнуң школада чүнү кылып турарын айтырбас, сонугаавас, уругну кижизидеринге таарымчалыг байдалды тургузуп бербес болза, школачы кижиге өөредилге ындыг-ла чугула звес херек-тир деп бодай берип болур.

Тура-соруктуң күжү колдуунда ла хүлээп алдыган шийтпирлерниң боттанылгасында хамааржыр. Күүсеттинмээс сорулга бүрүзү-ле, даттын демирин үрей чий бергени ышкаш, тура-сорукка багай салдарны халдадыр.

Уругнуң кижизидилгезинге бот-кижизидилге чугула рольду ойнаар. Ону элээди уругларга бодун кижизидер күзөл медреселдиги-биле тыптып кээр кылдыр билиндирери чугула. Олар бот-кижизидилгениң дузасы-биле боттарының аажы-чаңының четпестерин эдиксээр, боттарын күштүг, туруштуг болдуруксаар.

Аюша КУУЛАР, 11-ги классчы, «Аныяк бижикчи» бөлгүмнүң кежигүнү.

Алдан-Маадыр ортума школазы.

Чинчи-шуру садып
алыр мен.

Харылзажыр
телефону:
8-923-374-95-81
8-929-317-24-22.

Реклама

НОВАЯ МЕБЕЛЬ ПО 1000 РУБЛЕЙ

столы, прихожие, комоды...
Звони 8-903-077-74-74.

Реклама

Чаа-Хөл ортумак шко-
лазын 2014 чылда дооскан
Ооржак Буянзак Хулер-
ооловичиниң адынга ты-
выскан 0170400000881
дугаарлыг аттестаттың чит-
кенин барымдаалааш, ону
күш чок деп санаар.

Наполните жизнь
счастьем!

www.ya-roditel.ru

Реклама

Вашу рекламу
прочтет вся
Тува на стра-
ницах газеты
«ШЫН».
«ШЫН» —
газета, которая
распростра-
няется по всей
территории рес-
публики.
Т: 2-18-10.

Магазин «ТКАНИ»
Швейный цех
Ул. Рабочая 227. 8(39422) 2-27-55
— Национальный шелк.
— Национальная одежда: (тон, шейгедек, тыва бөрт, пла-
тья, чеңи-чок, содак-шудак) Шьем по вашим размерам, по
вашему заказу.
— Костюмные, портьерные, тюлевые ткани.
— Матрасы, подушки, одеяла.
— Постельные комплекты из бязи (шьем по вашим раз-
мерам бесплатно).
— Фурнитура, посуда, ковры.

Реклама

Срочно продам дачный участок. Вавилинский-1. 13 соток.
Огорожен. Собственность. Тел: 8-913354-36-77

***

Продается 1ком. квартиру, район Аэропорта ПВХ
Собственность за 1600 тыс. руб.
Тел: 89133433713, 89133543677.

ТАРИФЫ на размещение рекламных материалов газеты «Шын» информационных материалов и PR – статей

Наименование материала	Для юридических лиц	Для индивидуальных предпринимателей
Заказной материал информационного характера	1 кв.см — 20 руб	1 кв.см. — 15 руб
Размещение подготовленного заказчиком мате- риала	1 кв. см — 15 руб	1 кв.см. — 10 руб
Для физических лиц мин. модуль 26 кв.см. до 50 слов — 300 руб, свыше 50 слов — одно слово 8 рублей. Для юридических лиц до 40 слов — 600 руб.		
Перевод текста		До 50 слов — 300 руб Свыше, 1 слово — 8 руб
Услуги профессионального фотографа (возможен выезд на адрес за- казчика)		По договоренности
Размещение фотографии		1 шт — 300руб.
Эксклюзивные стихи		По договоренности
Размещение извещения		1100 руб.
Размещение прослушивания		1500 руб.

667000, Республика Тыва, г. Кызыл
ул. Красноармейская, 100
тел/факс 2-17-94
e-mail: shyntuva@mail.ru, www.shyn.ru.
Дни выхода: вторник и четверг (8 полос),
суббота (12 полос — ТВ программа)
Формат: А-3, 962 кв.см.
Среднеразовый тираж — 5000 экземпляров

(1 кв.см — 20 руб; минимальный модуль — 25 кв.см.)

Полосы	Рекламная пло- щадь, кв.см.	Стоимость услуг
Целая полоса	962 кв.см.	19240 руб.
1/2	481 кв.см.	9620 руб.
1/4	240 кв.см.	4800 руб.
1/8	120 кв.см.	2400 руб.

* за срочность +50% от стоимости (срочность — 2 дня до опубликования)
* стихи о потере близких 1 слов — 20 руб.
* Для клиентов Сибирского ФО коэффициент 1/0,5, европейской части 1/2
* Редакция газеты имеет право удерживать 30% от уплаченной суммы, в случае отказа от публикации
материала за 1 день до выхода газеты.

Звонить по телефону: 2-18-10 Эл.почта shyntuva@mail.ru

Тарифы действительны до 31 декабря 2016 года.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың
Информатизация болгаш харылзаа
ямызы.

Кол редакторнуң хүлээлгезин
күүседип турар
Ш.М. СУВАН.

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35,
секретарь — 2-30-69, редакторнуң оралакчызы — 2-17-91, бухгал-
терия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал
килдизи — 2-03-88. Реклама, чарлал килдизи — 2-18-10, Тел/факс
(394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама.

Тираж 4588. Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар
— 21.00, херек кырында — 18.00.

Байыр чедиришкени

Хүндүлүг бистиң ада-иевис, кырган-ачавыс база кырган-а
Сат Петр Чымдаанович, Сат Алевтина Чаш-ооловна
хүннерде төртүтүнген хүннери болуп турар. Бистиң ада-иеви
кожуунуң төвү Хандагайты суурда чымыштыг мал ажыл-а
кылып, хоорайда ажы-
төлүңгө зыт-чегин, ак
сүдүн белеткеп берип,
бистерни азырап чо-
руурлар. Ажы-төлүн
төлөпиг кижилер кыл-
дыр азырап каанындан
өскө, ажы-төлүнүң ажы-
төлүңгө чагыг-сүмезин
берип, бо хүннерде
бисти өөртүп, биске
дузалажып турар. Олар кайызы-даа күш-ажылдың хоочун
ававыс Сат Алевтина Чаш-ооловна «ТР-ниң культураз
алдарлыг ажилдакчызы» деп аттың эдилекчизи, ачавыс Сат
Чымдаанович кожуунуң эмчи шугумунга мед.техник кы-
ажылдап чораан.

Хүндүлүг дыштанылгада олар энерелдиг ада-иевиске
чедир мегейип, төртүтүнген хүннери-биле изиг байыр чедири-
дег кадыкшылды, узун назынны уругларыңар шупту күзеп ту-
Ажы-төлү база уйнуктарың,

ИЗВЕЩЕНИЯ

В администрацию сельского поселения сумон Бай-Тал
Бай-Тайгинского кожууна Республики Тыва поступило заявл
от гражданки РФ Биче-оол Айланмаа Айлан-ооловна о пр
ставлении в аренду земельного участка из земель населе
пунктов с кадастровым номером №17:01:0601020:214, рас
женного по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский ко
с.Бай-Тал, ул. Дружба, д. 18 «б», вид разрешенного использо
(назначения): для индивидуального жилищного строительс
общей площадью 1453 кв.м.

В рамках действующего законодательства администр
сельского поселения сумон Бай-Талский Бай-Тайгинского кож
Республики Тыва, в течение 30 дней со дня опубликования
ной информации принимает письменные возражения по дан
заявлению по адресу: Республики Тыва, Бай-Тайгинский ко
с.Бай-Тал ул.Мира, д. 14.

Председатель администрации сельского поселения с
на Бай-Талский Конгар Б.С.

В администрацию Пий-Хемского района поступило зая
ние о предоставлении в собственность, земельного участ
кадастровым номером 17:18:0104003:784, из категории зем
сельскохозяйственного назначения, расположенного по адре
Республика Тыва, Пий-Хемский район, местечко «Вавилин
затон», Садоводческое некоммерческое товарищество №13 «
вилинский затон», ул. Урожайная, д. 14 «а», с общей площа
— 1200 кв.м., разрешенное использование — для садоводс
огородничества.

В рамках действующего законодательства в течение 30 д
со дня публикации данной информации отделом земель
имущественных отношений и администрации Пий-Хемского
жууна принимаются письменные заявления по данному заявлен

Начальник отдела земельных, имущественных отноше
и архитектуры Б.В. Кужугет.

В администрацию Пий-Хемского района поступило зая
ние о предоставлении в собственность, земельного участ
кадастровым номером 17:18:0104001:1177, из категории зем
сельскохозяйственного назначения, расположенного по адре
Республика Тыва, Пий-Хемский район, местечко «Вавилин
затон», Садоводческое некоммерческое товарищество №13 «
вилинский затон», ул. Ягодная, 33, с общей площадью — 600 кв
разрешенное использование - для садоводства и огородничес

В рамках действующего законодательства в течение 30 д
со дня опубликования данной информации отделом земель
имущественных отношений и администрации Пий-Хемского
жууна принимаются письменные заявления по данному заявлен

Начальник отдела земельных, имущественных отноше
и архитектуры Б.В. Кужугет.

Зачетная книжка ФГБОУ ВО «КрасГАУ» на имя Мо
гуш Айсан Эдуардовича считать недействительным

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуника-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаннның Тыва Республи
талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүктү
Херчилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакция
туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш еске-даа факт
лары, дыңнадыгылары дээш авторлар боттары харыылаар.